

5 (II) 2015

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

*Great War in Eastern Europe –
Different Experience, Different Memories*

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2015

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11) 2015

I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused

Estonian Yearbook of Military History 5 (11) 2015

Great War in Eastern Europe – Different Experience, Different Memories

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on Eesti Sõjamuuseumi –

Kindral Laidoneri Muuseumi aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,

dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: I maailmasõja ajal vangilangenud Austria ohvitser vaguni aknal.

Aleksander Funki (1884–1940) foto (EFA.231.0-58375). Tartust pärit Aleksander Funk

teenis I maailmasõjas keisrinna Aleksandra Fjodorovna Tsarskoje Selo

väli-sanitarrongi nr 143 fotograafina.

Peatoimetaja: Toomas Hiio

Toimetaja: Sandra Niinepuu

Tõlked inglise ja saksa keelest: Sandra Niinepuu ja Toomas Hiio

Resümeeide tõlge: Alias Tõlkeagentuur OÜ

Keeletoimetaja: Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,

Tallinna Ülikooli Kirjastus ja autorid, 2015

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum

Mõisa tee 1

74001 Viimsi, Harjumaa

www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

Saateks (*Toomas Hiio*) 5

I MAAILMASÕDA IDA-EUROOPAS – TEISTSUGUNE KOGEMUS, TEISTSUGUSED MÄLESTUSED

Igor Kopõtin

Esimese maailmasõja algus Eestis. Võim ja ühiskond..... 11

Beginning of the First World War in Estonia.

Government and Society 42

Tamara Scheer

Austria-Ungari okupatsioonivõim Vene-Poolas

I maailmasõja ajal (1915–1918) 44

Austro-Hungarian Occupation of Russian Poland

(the Kingdom of Poland) during the First World War (1915–1918)..... 74

Christoph Mick

Poola-Ukraina kodusõda Ida-Galiitsias: ajalugu ja mälestamine..... 76

The Polish-Ukrainian Civil War in East Galicia:

History and Remembrance 95

Klāvs Zariņš

Das Land Ober Ost. Saksa okupatsioonipoliitika Kuramaal

I maailmasõja ajal (1915–1917) 96

Das Land Ober Ost. German occupation policies

in the Courland district during World War I (1915–1917) 118

Eberhard Demm

Vabastamine propaganda abil. Juozas Gabrys

ja Leedu iseseisvusliikumine 1911–1918 119

Liberation through propaganda. Juozas Gabrys

and the Lithuanian independence movement 1911–1918..... 139

Mart Kuldkepp

- Pastorisierung* ja propaganda 1915. Plaanid
eesti sõjavangide poliitiliseks mõjutamiseks Saksamaal 141
*Pastorisierung and propaganda in 1915. Plans to politically
influence Estonian prisoners-of-war in Germany*..... 162

Leho Lõhmus

- I maailmasõja teenetemärgid eesti mehe rinnas.
Ordenid ja nende kandmine 164
World War I decorations worn by Estonian men.
Orders and the way they were worn 183

PIKEMAD KÄSITLUSED

Peeter Kaasik

- Rahvuslikud üksused Punaarmee koosseisus ja välisriikide
üksused NSV Liidu territooriumil Teise maailmasõja ajal..... 187
*National military units in the Red Army and the units
of foreign nations formed in the USSR during World War II* 250

ARVUSTUSED

- Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust (*Ülle Kraft*) 257
Põhjalik koguteos Rootsi võidust (*Kaarel Vanamõlder*) 264
Kolm raamatut eestlastest Punaarmees (*Art Johanson*) 267
Autorid..... 270

Mälestusi Eesti rahvusväeosade sünnist ja käekäigust

Eesti rahvusväeosad 1917–1918: antoloogia, koostanud Ago Pajur ja Tõnu Tannberg, Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7 (Tartu: Rahvusarhiiv, 2015), 446 lk.

Sarja „Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost“ seitsmes teos on antoloogia „Eesti rahvusväeosad 1917–1918“, mis koondab ühtede kaante vahele rahvusväeosade teemalised kirjutised ja artiklid kaasaegsete sulest. Samas sarjas on varem samal teemal ilmunud teosed „Rahvusväeosade loomisest Eestis. Mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918“, „1. Eesti polgu komitee protokollid 1917–1918“ ning „Ohvitserina Vene armees. Polkovnik Jaak Rosenbaumi kirjad vennale (1892–1904, 1906, 1909)“.

Saatesõnas annavad koostajad lühiülevaate rahvusväeosade tekkest Eestis ja lisavad oma kommentaarid kogumiku tekstidele. Valimikus on esindatud kõik rahvusväeosade loomisel rolli mänginud organisatsioonid ja formeeritud väeosad. Raamat koosneb neljast peatükist ja sisaldab isikunimede registrit.

Ago Pajur teeb avaartiklis kokkuvõtte eri rahvuste organiseerumisest rahvusväeosadesse Venemaal. Käsitlemist leiavad islamiusulised rahvad, armeenlased, grusiinid, tšehhid ja slovakiid, poolakad, lõunaslaavlased, lätlased, ukrainlased, valgevenelased, leedulased ja teised. Põhjalik ülevaade antakse väikerahvaste patriootlikest püüdlustest ilmasõja puhkemise järel. Artikkel tugineb peaaesjalikult Vene Riikliku Sõjaajaloo Arhiivi (RGVIA) allikatele.

Esimese peatüki „Rahvusväeosad: üldine ülevaade“ avab Viiburi Eesti Seltsi juhatuse liikme ning ajalehe Soomemaa Teataja toimetaja ja eesti sõjaväelaste organiseerija Soomes¹ kolonel² Jüri Hellati (Georg Kirsch-

¹ Jaak Pihlaku andmed.

² Siin ja edaspidi on märgitud ohvitseride viimane auaste, mitte sündmuste või artikli kirjutamise aegne.

baumi) 1937. aastal ilmunud ajastukohaselt tundeküllane ja ülevoolavalt pateetiline tõdemus, et rahvusväeosade teke oli sama paratamatu kui „kevadvete voolamine merre“. Faktilist materjali sisaldab artikkel vähe ja ehk polnudki faktide kronoloogiline esitamine kirjutaja esmane eesmärk. Siiski selgub artiklist Viiburi Eesti Seltsi mõju kirjeldatud protsessidele ja sellega seotud isikute ring.

Peatüki järgmised artiklid on põhjalikumad. Kolonelleitnant Oskar Kurvitsa mahukas ülevaade rahvusväeosade tekkest avab mõnevõrra ka Jüri Hellati kirjutises ebaselgeks jäänud tahke. Oskar Kurvits oli Vabadussõja Ajaloo Komitee liige ja ajakirja Vabadussõja Tähistel vastutav ja tegevtoimetaja; rahvusväeosade ajaloo uurimine oli osa tema palgatööst. Ta teenis 1. eesti polgus 25. aprillist 1917 kuni selle likvideerimiseni. Artikkel on osa põhjalikust uurimistööst, mis tugineb nii arhiiviallikatele kui ka mälestustele ja annab hea kronoloogilise ülevaate rahvusväeosade loomisest.

Eesti sõjaväelaste büroo sekretäri ning Eesti sõjaväelaste keskbüroo ja Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liikme kapten Konrad Rotschildi artiklis kirjeldatakse põhjalikumalt meeleolusid ja sündmusi, mis viisid rahvusväeosade loomiseni. Konrad Rotschild teenis 1917. aasta veebruarirevolutsiooni puhkemise ajal 4. kindlusesuurtükiväepolgu adjutantina. Eesti sõjaväe ülemkomitee mobilisatsioonijaoskonna juhatajana puutus ta lähedalt kokku eesti polkude formeerimise mõtte tekke ja elluviimisega.

1. eesti polgu ülema abi ja hilisema ülema kindralmajor Ernst Põderi mälestused pakuvad ainulaadset sissevaadet tollastesse võtmesündmustesse. Mälestuste teine osa stenografeeriti kõigest mõni päev enne kindrali surma.

Sõjaväeametniku asetäitja Jüri Saaliste – Eesti sõjaväelaste büroo ning Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liige ja sekretär – meenutab suhteid vene sõjaväelastega ajast, mil 2. kindluse-jalaväepolku komplekteeriti eestlastega, ning tollaseid olusid.

Peatüki võtab kokku eesti rahvusväeosade mõtte algataja Jaan Tõnisoni kõne, mille ta pidas 1. eesti polgu 15. aastapäeva aktusel Tallinnas Estonia kontserdisaalis.

Antoloogia teine osa kannab pealkirja „Organisatsioonid ja kongressid“ ning sisaldab artikleid sõjaväeliste ja seltskondlike organisatsioonide tekkeloost.

Eesti sõjaväelaste büroo ja Eesti sõjaväelaste keskbüroo abiesimees vanemleitnant Georg (Jüri) Lagus meenutab 1. eesti polgu 10. juubeli-aastale pühendatud artiklis sõjaväelaste organisatsioone ja tegevust. Ta alustab Tallinna sõjaväelaste büroost ja lõpetab Eesti sõjaväelaste ülemkomiteega.

XII armee eesti täidesaatva komitee liikmeks valitud kolonel Karl Laurits kirjeldab 12. armee eesti sõjaväelaste liidu teket. Artikkel jääb paraku sama põgusaks kui selle organisatsiooni elukäik – autori sõnul läks likvideerimise käigus kaduma ka liidu arhiiv.

Järgnevad kaks artiklit Oskar Kurvitsa sulest võtavad kokku rahvusväeosade loomise aastail toimunud eesti sõjaväelaste kongressid ja konverentsid, neil vastuvõetud otsused ja resolutsioonid.

Leitnant Oskar Nõmmela (Reinson) kirjeldab, kuidas rahvusliku koondumise eesmärgil kasutati ära nõukogulik organiseerumismvorm Tallinna eesti sõjaväelaste saadikute nõukogu näol.

Kolmas peatükk pealkirjaga „Esimesed väeosad“ koondab 1. eesti polgu ja tagavarapolgu ajalugu käsitlevad artiklid. Peatükk on jaotatud kolmeks alapeatükiks: „1. eesti jalaväepolk“, „Eesti tagavarapataljon“ ja „Tallinna üksik eesti jalaväepolk“. Autoritest on esindatud taas Oskar Kurvits, kindralmajor Aleksander Tõnisson, kolonel Peeter Kann, kolonel Ernst Leithammel, major Hengo Tulnola³ ja leitnant Artur Sälg.

Esimene alapeatükk algab Oskar Kurvitsa artikliga 1. eesti polgu käekäigust Saksa okupatsiooni ajal. Järgmine artikkel sama polgu ajaloost kirjeldab üksuse ajalugu alguspäevist kuni Saksa okupatsioonini. Nende kahe teksti Saksa okupatsiooni kirjeldavad lõpuosad kattuvad kohati. On ilmne, et autor on esimese teksti alusena kasutanud teist. Sisu poolest on mõlemal selles antoloogias oma koht, ent ehk olnuks otstarbekam seada need artiklid kronoloogilisse järjekorda, olgu siis kas sisu või ilmutisaja järgi?

3 Enne eestitamist 1922. aastal Hugo Tschuhna.

1. eesti polgu moodustaja ja esimene ülem, ühtlasi Eesti sõjaväelaste ülemkomitee liige ja hilisema eesti diviisi brigaadiülem Aleksander Tõnisson kirjutab oma mälestustes polgu formeerimisest. Ta tutvustab tollaseid meeleolusid ja põhjendab oma valikuid polguülemana.

Muhumaa operatsiooni, kus 1. eesti polk kaotas kaks pataljoni, kirjeldab lähemalt Muhumaalt pärit Eesti sõjaväelaste komitee abiesimees Riias, hilisem 1. eesti jalaväepolgu I pataljoni ülem kolonel Peeter Kann.

Eesti tagavarapataljoni alapeatükk algab Oskar Kurvitsa uurimusega. Tartus formeeritud tagavarapataljoni tähtsus seisnes autori sõnul eesti sõjameeste kodumaale koondumise võimaldamises ja elanike julgeoleku kindlustamises eelkõige Lõuna-Eestis. Artikkel sisaldab lisaväärtusena pataljoni ülema polkovnik Jaan Rosenbaumi kirja 1918. aasta algusest.

1. eesti polgu tagavarapataljoni 3. roodu ülem Ernst Leithammel näitab oma mälestustes, kuidas suurt hulka 1. eesti polku koondunud mehi kasutati esialgu metsatöodel ja abitööjõuna sõja tagajärjel meestest tüh-jaks jäänud talumajapidamistes Võru- ja Viljandimaal. Roodust sai Vene väeüksuse ülema käsule mitteallumise ehk sisuliselt väejooksu tulemu-sena osa Eesti tagavarapataljonist.

Võru eesti pataljoni sündi kirjeldab väga detailirikkalt Hengo Tulnola, kes oli rahvusväeosade moodustamise ajal lipnik, hiljem aga Vabadussõja Ajaloo Komitee liige ja Vabadussõja arhiivi korraldaja. Viimaste ametitega seoses oli tal juurdepääs arvukatele dokumentidele. Autori tunnustuseks tuleb öelda, et oma artiklis nimetab ta kõiki polgu ohvitseri koos eesnimega, mis ei olnud ega ole sugugi üldine tava, kuid lihtsustab nende vaeva, kes tahavad konkreetseid isikuid tuvastada. Tulnola kirjutab ka Tallinna eraldi pataljonist, hilisemast 3. eesti jalaväepolgust, millest Eesti Vabariigi ajal sai pärast hulka nimemuutusi 3. üksik jalaväepataljon. Mõlemad artiklid tuginevad peamiselt üksuste päevakäskudele.

3. eesti polgu ohvitser leitnant Artur Sälg meenutab polgu tegevust Eesti iseseisvuse väljakuulutamise päeval 24. veebruaril 1918. aastal, vahetult enne Saksa vägede kohalejõudmist.

Neljandas peatükis pealkirjaga „Eesti diviisi ja selle väeosad“ kirjeldatakse juba loodud ja alles loomisel olevate väeosade koondamist ühtse juhtimise alla.

Eesti diviisi staabi formeerimisele pühendatud artiklitest kaks esimest on kirjutanud Oskar Kurvits. Kolmas pärineb 1. diviisi staabi vanema kirjutaja, hilisema Vabadussõja muuseumi juhataja ja sõjavägede staabi arhiivihoidja kaitseväeametnik Bernhard Moiki sulest.⁴

Järgnevad 2. eesti polgu, hilisema 2. jalaväepolgu ülema kindralmajor Johan Undi mälestused 2. jalaväerügemendi⁵ sünniloost. Samal teemal jätkab major Villem Jakobson. Mõlemad artiklid annavad põneva ülevaate enamlaste lahkumisest Viljandi linnast, aga ka sellest, kuidas polguülem jäi ohvitseridega Saksa okupatsiooni ajal sidet pidama, mis võimaldas 2. jalaväepolgul Vabadussõja alguses uuesti koonduda.

Pärnu Eesti Maleva Büroo liikme ja Pärnu eesti pataljoni komitee esimehe reservkapten Lucius Treiberigi⁶ põhjalik artikkel 2. eesti polgu III pataljonist Pärnus on koostatud autori isiklike mälestuste, ajalehtedes ilmunud artiklite, leitnant Frits Bersini (ka Fritz Behrsin) mälestuste ja pataljoni päevakäskude abil.

4. polgu toonane ülem kolonel Hendrik Vahtramäe kirjeldab oma kogemusi polgu moodustamisest ja juhtimisest Rakveres.

Kapten Valter Lents, kes sõjaväelaste esindajana oli Paide tööliste, soldatite ja talurahva nõukogu⁷ täidesaatva komitee liige, peatub oma kirjatöös 4. polgu III pataljoni tegevusel Eesti Vabariigi väljakuulutamise aegu.

XII armee eesti täidesaatva komitee ja Eesti sõjaväelaste keskbüroo liige alamkapten Jaan Riisenberg analüüsib Eesti ratsaväe loomise raskusi ning kokkupõrkeid enamlastega 1917. aastal Tallinnas, Viljandis ja seejärel Hagudis.

Kolonel Georg Leets on rahvusväeosade 10. juubeliks koostanud arhiiviallikatele ja mälestustele tugineva ülevaate 1. eesti suurtükiväe-

⁴ Bernhard Moik oli Vabadussõja muuseumi hoidja ja juhataja kt aastatel 1920–1940. Vt ERA.495.7.3341.

⁵ Artikkel ilmus 1927. aastal, 2. jalaväepolk nimetati ümber 2. jalaväerügemendiks viis aastat varem.

⁶ Vabastati kaitseväest 24. mail 1934 „halva ülalpidamise tõttu“, ühtlasi võeti ära auaste. Treiberigile määrati vabadussõjalaste kohtuprotsessil kuus aastat vabadusekaotust. Ta vabanes 1938. aasta amnestia alusel ja ilmselt taastati tema auaste 1940. aasta juunis.

⁷ Selle organisatsiooni nimetus esineb artiklis mitmel kujul.

brigaadist. Viimasena saab sõna kolonel Artur Normak, kes meenutab, kuidas temast sai 1. diviisi üksiku inseneriroodu ülem.

Väärtuslikuks teeb selle teose kirjutised kõigi autorite suuremal või vähemal määral isiklik osavõtt kirjeldatavatest sündmustest. Peaaegu kõik nad rõhutavad, et rahvusväeosade loomine sai teoks eelkõige tänu Vene väeosades valitsenud korralageduse süvenemisele, mida juhtivad eesti ohvitserid kasutasid osavalt ära. Nii oli rahvusväeosade loomisel abiks suur annus eestlaste kavalust viia oma ideed ellu sõjaväevõimude vastuseisu kiuste. Rahvusväeosades säilitati kindel kord ja distsipliin ka enamuse tõusuajal. Kogu Eesti oli kaetud rahvusväeosade allüksustega, nii suudeti enne Saksa okupatsioonivägede tulekut säilitada kord ja vältida suuremat laastamist demoraliseerunud Vene sõjaväelaste poolt. Eesti rahvusväeosad muutusid Eesti iseseisvumise tuliseimaiks poolehoidjateks ja selle eest võitlejateks. Pärast Eesti iseseisvuse väljakuulutamist sai rahvusväeosadest automaatselt Eesti riigi sõjavägi.

Kui palju on tekstide sisu mõjutanud ajaline distant, võib praegu veel ainult oletada: see vajaks eraldi uurimistööd. Artiklivalik on tehtud enamasti trükisõnas ilmunu põhjal. Kõik kirjutised on varem ilmunud kas rahvusväeosade-teemalistes kogumikes või ajakirjas Sõdur. Arvatavasti on pärast 1934. aasta riigipööret avaldatud artiklid läbinud põhjalikuma (enese)tsensuuri kui varasemal ajal ilmunud tekstid.

Kogumiku koostajad on võimaliku uurimismaterjalina mainimata jätnud Rahvusarhiivis säilitatavad käsikirjalised tekstid. Paljud Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni materjalid, sh mälestused – ka rahvusväeosade ajajärgust – on Rahvusarhiivi kodulehel täistekstina kättesaadavad.⁸

Kogumiku koostajad on muutnud tekste tänapäevasemaks ainult vähesel määral. Sõjaajaloos kehvemini orienteeruv lugeja näinuks raamatus peale toimetamisel tehtud keelelise ühtlustamise meeleldi ka rohkem sisulisi selgitusi. Lisada võinuks tekstide valimikku kuulumise põhjenduse ja isikunimedega täpsustusi, tutvustada saanuks artiklite autorite rolli

⁸ Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon, ERA.2124, <http://www.ra.ee/dgs/explorer.php?tid=174&iid=110000011380&tbn=1&lev=yes&lst=2&hash=84822bf0d8db2e77af4102a6316d2ff1>.

rahvusväeosade loomisel või nende ajaloo uurimisel, ühtlustada saanuks eri aegadel erinevaid nimetusi kandnud organisatsioonide nimetusi jne. Kahtlemata eeldab selline kommenteerimine põhjalikku ja ajamahukat uurimistööd.

Raamatul puudub kasutatud kirjanduse loetelu: artiklite pealkirjad on leitavad sisukorras ja nende esialgse avaldamise info artiklite alguses lehe servas põikikirjas. Nii on ülevaate saamine äärmiselt keeruline. Ise lisanuksin kogumiku algusse või lõppu ka Konrad Rotschildi koostatud rahvusväeosade loomise kronoloogilise loetelu. See võimaldanuks paigutada sageli dateerimata mälestuskilde lihtsamini mõttelisele ajateljale.⁹

Eesti sõjamuuseumi Eesti ohvitseride uurimisprojekti jaoks on raamatust palju kasu, sest see pakub lisateavet rahvusväeosade loomises aktiivselt osalenud ohvitseride kohta. Oli see ju ajaloolises tagasivaates mitme mehe ohvitserikarjääri kõige olulisem ajajärk, kasvõi silmas pidades nii hilisemaid Eesti poliitikuid kui ka neid, kelle elutee varakult katkes, nagu näiteks Konrad Rotschild. Teenistuslehtede kuivadel faktidel põhinev elukäigukirjeldus ei pruugi peamist piisava selgusega esile tuua. Sõjaajalugu sünnib paljude allikaliikide koostoimes ning mälestused, hoolimata nende subjektiivsusest ja kirjutamisaja mõjutustest, on nendest ühed tähtsaimad.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kaante vahele on saanud igati esinduslik ülevaade ühest lühikesest, ent sündmusterohkest ajast Eesti sõjaajaloos.

Ülle Kraft

⁹ *Eesti rahvusväeosade loomise ülevaade*, koost Konrad Rotschild (Tallinn: Eesti Rahvusväeosade 10 a. juubeli pidustusi korraldav toimikond, 1927), 19–32.